ARTIKELEN

# Vrouwen, huishouden en krediet in West Java

Anke Niehof*

**In arme huishoudens is de bijdrage van vrouwen aan het huishoudinkomen vaak van wezenlijk belang voor het overleven en functioneren van de huishouding. In dit artikel wordt de aandacht gericht op vrouwen in een drietal districten in de Indonesische provincie West Java. Zij waren deelnemers aan een project dat de ondersteuning van inkomensgenererende activiteiten van vrouwen tot doel had. Een belangrijk deel van die ondersteuning had de vorm van een spaar- en kredietprogramma. Aan de hand van de resultaten van een na afsluiting van het project gehouden survey zullen de kwesties van het belang van inkomen voor vrouwen en voor hun huishoudens en de strategische rol van krediet aan de orde komen.**

## Inleiding

In de maanden maart tot juni 1991 werd onderzoek verricht naar de resultaten van een project gericht op ondersteuning van inkomensgenerende activiteiten van (leden van) *family planning acceptors* groepen. Dit project werd uitgevoerd in het kader van de Nederlands-Indonesische bilaterale ontwikkelingssamenwerking op het terrein van bevolking en gezinsplanning.

De titel van het artikel geeft de bredere context aan waarbinnen zowel de projectactiviteiten als het erop betrekking hebbende onderzoek geplaatst dienen te worden. Ik zal die bredere context kort schetsen. Vervolgens zal ik iets over het Indonesische Family Planning Programma vertellen en over de opzet van het project, om tenslotte - aan de hand van zowel de onderzoeksresultaten als de literatuur - in te gaan op de volgende vragen: 1. Wat is het belang van inkomen voor vrouwen; 2. Welke rol vervult krediet voor economisch actieve vrouwen en hoe kunnen ze er aan komen; 3. Wat is de betekenis van economische activiteiten van vrouwen voor hun gezinnen en huishoudens.

## Bredere context: vrouwen in de Indonesische economie

De positie van vrouwen in Indonesië is in verschillende opzichten beter dan die van veel van hun Aziatische zusters, met name vergeleken bij die van vrouwen in grote delen van Zuid- Azië. Dit is te zien aan verschillende indicatoren, zoals sexe-specifieke sterftecijfers en levensverwachting bij de geboorte, sexe-ratio's in de verschillende leeftijdsgroepen, en cijfers over onderwijsniveau van vrouwen in vergelijking tot dat van mannen. Hoewel er in Indonesië natuurlijk grote culturele verschillen bestaan, hebben Indonesische vrouwen in het algemeen een redelijke mate van bewegingsvrijheid en toegang tot hulpbronnen en voorzieningen. In de binnen de Indonesische context zeer toonaangevende Javaanse cultuur wordt de vrouw in haar rol als *ibu*, dat letterlijk moeder betekent, een grote verantwoordelijkheid als zorgver-

* Anke Niehof is sinds augustus 1993 hoogleraar in de Sociologie van het Huishouden aan de Landbouwuniversiteit Wageningen.

leenster toegekend die zich kan uitstrekken tot het actief bijdragen aan het huishoudinkomen (Djajadinigrat-Nieuwenhuis, 1992). Volwassen vrouwen worden in heel Indonesië als *ibu* aangesproken - of ze nu wel of niet getrouwd zijn en wel of geen kinderen hebben. Het is een titel van respect die tevens de toekenning van verantwoordelijkheid voor anderen inhoudt. De *ibu*'s van Indonesië spelen een belangrijke rol in het economisch leven. Deels in de informele sector en niet altijd zichtbaar in de statistieken, deels ook is er sprake van toenemende arbeidsparticipatie in de formele en goed gedocumenteerde sectoren van de economie (Niehof, 1991: 179). In die toenemende participatie op de arbeidsmarkt doet zich wel een differentiatie voor. Arbeidsparticipatie blijkt het grootst onder vrouwen in de laagste en hoogste inkomensgroepen en het laagst onder vrouwen uit de middengroepen. De vrouwen in de laagste inkomensgroepen moeten geld verdienen voor henzelf en hun gezin om te overleven. Het zijn deze vrouwen waarover dit artikel gaat: arme vrouwen, wier bijdrage aan het huishoudinkomen substantiëel en nodig is. Hun economische activiteiten spelen zich grotendeels in de informele sector van kleine handel en diensten af. Gebrek aan kapitaal is een steeds terugkerend probleem. Het project richtte zich hier met name op.

## Het Indonesische Family Planning Programma

Het project werd uitgevoerd in het kader van de Nederlands-Indonesische ontwikkelingssamenwerking op het terrein van bevolking en gezinsplanning. Het Indonesische Family Planning Programma werd eind jaren zestig door president Suharto in het leven geroepen. Terwijl de eerste president van de Republiek van Indonesië een pro-natalistisch beleid had gevoerd en propaganda voor geboortebeperking had verboden, werd onder Suharto terugdringing van de bevolkingsgroei een beleidsdoelstelling.

In eerste instantie beperkte het programma zich tot de eilanden Java en Bali (tweederde van de Indonesische bevolking). In de loop van de jaren zeventig werd het programma uitgebreid tot de overige eilanden en provincies. Het programma veranderde in de loop van de tijd ook van karakter. In het begin lag de nadruk sterk op het werven van *acceptors* en het verstrekken van middelen vanuit de gezondheidscentra. Hierna ging het programma zich steeds meer op de sociale omgeving richten. Lokale gemeenschappen en vrouwengroepen werden in de uitvoering betrokken. Het programma verbreedde zich ook wat betreft aanbod van middelen, distributie methoden en activiteiten. In de dorpen werden - op vrijwillige basis - zogenaamde *acceptors* groepen geformeerd, die een medium werden voor uitwisseling van informatie, voor distributie van de pil en het organiseren van activiteiten op het gebied van moeder-en-kind zorg. De organisatie van het Programma berust sinds 1970 bij de *BKKBN* (de Indonesische afkorting voor de nationale coördinerende raad voor gezinsplanning), een interdepartementale overheidsdienst. Door een netwerk van *family planning fieldworkers* (hierna aan te duiden als *PLKB*, de Indonesische afkorting) konden doelgroepen tot in de meest afgelegen dorpen worden bereikt. De *PLKB*'s zijn ambtenaren, die voor dit werk worden opgeleid. Er ontstond een wijd vertakte infrastructuur met een bereik tot ver in de regio.

## Het spaar-en-krediet programma van de BKKBN

De bovengenoemde *acceptors* groepen bestaan overwegend uit vrouwen. Hun acti-

viteiten betreffen voorlichting en dienstverlening op het gebied van gezinsplanning, moeder-en-kind zorg, en voedingsvoorlichting. Deze groepen hebben geld nodig om dergelijke activiteiten te kunnen bekostigen. Tegelijkertijd waren de behoefte aan kapitaal voor de zo broodnodige eigen economische activiteiten van *acceptors* en de problemen om daarin te voorzien bekende gegevenheden. De behoefte aan fondsen voor sociale activiteiten en de behoefte aan kapitaal van de leden van de groepen leidde tot de oprichting van spaar-en-krediet programma's door de *BKKBN*. In zo'n programma krijgen groepen, na toetsing op kredietwaardigheid, een krediet van de *BKKBN*. Het krediet fungeert als fonds om leningen aan groepsleden uit te verstrekken. Uit de rente die leden daarover moeten betalen aan de groep en de verplichte spaarbijdrage kan een eigen kapitaal groeien, waaruit weer nieuwe leningen kunnen worden verstrekt en sociale activiteiten worden bekostigd, ook nadat de oorspronkelijke lening van de *BKKBN* is afgelost en door de *BKKBN* aan een andere groep gegeven. Op het niveau van de *BKKBN* is er dus sprake van een *rotating fund*, op het niveau van de groepen een *revolving fund*. Er draaien nu enkele tienduizenden van zulke groepen in heel Indonesië, met meer of minder succes.

De activiteiten van de *BKKBN* op sociaal-economisch terrein zijn echter ook een uitvloeisel van de officiële doelstelling van het nationale Family Planning Programma om het 'kleine, gelukkige, en welvarende gezin' te bevorderen. Terwijl er van het begin af aan door de *BKKBN* werd gewerkt aan het verkleinen van de gezinsgrootte, hebben de sociaal-economische activiteiten in het kader van het Family Planning Programma vooral tot doel het economisch welzijn van het gezin te realiseren. Een derde motief om economische activiteiten van vrouwen door middel van kredietverlening binnen het kader van gezinsplanning te ondersteunen is het gegeven dat uit de literatuur naar voren komt van een relatie tussen economische activiteiten en het hebben van een eigen inkomen van vrouwen enerzijds en het niveau van de vruchtbaarheid anderzijds. Destijds, in mijn eigen onderzoek in Madura, Oost Java, bleek de motivatie van vrouwen om hun kindertal te beperken rechtstreeks gerelateerd aan de mate van economische en sociale autonomie waarover zij beschikten (Niehof, 1985).

## Het project

Het project vormde onderdeel van het spaar-en-krediet programma van de *BKKBN* en was volgens dit stramien opgezet. Het projectgebied bestond uit de om Jakarta heen liggende districten Bogor, Tangerang en Bekasi - te zamen BOTABEK genoemd - die vallen onder het bestuur van de provincie West Java. De bevolking van West Java bestaat voor het grootste deel uit Soendanezen, die bekend staan als nogal individualistisch, niet erg gezagsgetrouw, en neigend naar consumptief gedrag. De Soendanezen kennen geen hechte lokale organisatie (zoals de *banyar* in Bali). In BOTABEK komen verschillende culturele invloeden bij elkaar: de Soendanese cultuur (vooral in Bogor), de invloed van het orthodox-Islamitische Banten (in West Bogor en West Tangerang), de uitstraling van Jakarta, de industriegebieden in Noord Tangerang, en de nieuwe wooncomplexen in Bekasi en Tangerang voor in Jakarta werkende kleine ambtenaren en lage militairen en employees. In sociaal-cultureel opzicht is BOTABEK dus een nogal heterogeen gebied. Het telt een bevolking van 9 miljoen inwoners. De verschillende demografische indicatoren laten voor West Java gebruikelijke patronen zien (Report Impact Survey I, 1991).

De eerste fase van het project bestond uit trainingsactiviteiten op het terrein van spaar-en-krediet programma's ten behoeve van de betrokken *BKKBN* ambtenaren op de verschillende niveaus, tot en met de *PPLKB*'s. Hierna kregen de *PLKB*'s de opdracht om in hun eigen werkgebied in aanmerking komende groepen te identificeren. In de volgende fase werden geïdentificeerde groepen door een project bezocht. Om in aanmerking te komen voor deelname moesten de groepen aan een aantal voorwaarden voldoen. Zij moesten in meerderheid bestaan uit *family planning acceptors* en uit vrouwen met economische activiteiten die, vanwege de kleinschaligheid ervan, nooit voor een lening van een formele instelling in aanmerking zouden komen. De groepen moesten een (vrouwelijk) bestuur hebben bestaande uit een voorzitter, secretaris en penningmeester en een omvang (bij de aanvang) van tussen 12 en 30 leden. Zij moesten tenminste één keer per maand voltallige ledenvergadering organiseren en een goede *PLKB* als begeleider hebben.
Nadat in aanmerking komende groepen waren geselecteerd kregen vier leden ervan - het bestuur en een gewoon lid - een training in groepsorganisatie, het leiden van een vergadering, boekhouding, en het beoordelen van kredietaanvragen. Daarna moesten de deelnemers met hun groepen, en met hulp van de *PLKB*, een definitieve kredietaanvraag opstellen en indienen bij de *BKKBN*. Toekenning vond plaats na beoordeling door de projectleiding en betrokken ambtenaren, mede op basis van de indrukken van bezoeken aan de groepen in het veld.
De financiële structuur van het project kende een gecentraliseerd en een gedecentraliseerd deel. De kredietcomponent was gedecentraliseerd. De aflossingen van de groepen vloeiden niet terug naar Jakarta. Die bleven ter beschikking van de districten om nieuwe groepen mee van krediet te voorzien. De rente die individuele groepsleden over hun lening uit het groepsfonds betalen blijft eigendom van de groep als geheel en moet er - samen met de verplichte spaargelden - voor zorgen dat de groep een eigen kapitaal opbouwt zodat de groep na aflossing van de schuld aan de *BKKBN* kan blijven doordraaien. Voor de aflossing aan de *BKKBN* stond een termijn van drie jaar, met een aflossingsvrije periode van zes maanden. De tot het project toegelaten groepen waren verplicht een rekening te openen bij de lokale bank (de *BRI*, de enige bank met kantoren in de dorpen). Met het hoofdkantoor van de *BRI* in Jakarta werd overeengekomen dat de districtsbanken een actieve controlerende en begeleidende rol zouden vervullen en driemaandelijks aan de *BKKBN* van het betrokken district zouden rapporteren.
De inschakeling van de *BRI* had niet alleen een organisatorisch-administratieve achtergrond, maar ook een educatieve. Voor de vrouwen om hen te laten kennismaken met het formele bankwezen, zodat sommigen misschien later, bij succesvolle ontwikkeling van hun bedrijf, de stap naar de bank zouden durven zetten. In de literatuur over ontwikkelingsprojecten ten behoeve van vrouwen wordt steeds weer gehamerd op het belang van het vergroten van de toegang van vrouwen tot formele kredietinstellingen en andere economische instellingen (Buvinic, 1989:1047). Voor de *BRI* was er ook sprake van een educatieve motivatie. De projectleiding achtte het belangrijk om met name de lokale *BRI*-ambtenaren de ogen te openen voor de grote omvang van kredietwaardige economische activiteiten van vrouwen in de dorpen.
Van het begin af aan werd zowel aan de verantwoordelijke *BKKBN* ambtenaren als aan de groepen duidelijk gemaakt dat het ging om leningen en niet om giften.

De groepen moesten zich bij toekenning van leningen aan hun leden ook houden aan bepaalde regels zodat aflossing zoveel mogelijk gegarandeerd zou zijn. In een evaluatie van een soortgelijk project in Oost Java wordt door de onderzoekers gesteld dat zo'n project staat of valt met het financiële succes en dat voorkomen van wanbetaling beter is dan genezen (Nystuen & Judd, 1986:3-4).

## Het onderzoek

Het onderzoek werd verricht onder 557 leden van groepen, een steekproef van ongeveer 15%. In de steekproef blijkt 80% van de respondenten tussen de 20 en 45 jaar oud en 93% van hen is getrouwd. Ongeveer 70% van hen gebruikt een of andere methode van *family planning*. Het onderwijsniveau weerspiegelt min of meer de situatie in ruraal West Java: 24% van hen is analfabeet, 34% heeft en paar klassen lagere school en kan lezen en schrijven, 21% heeft de lagere school afgemaakt en 21% heeft meer dan lagere school. In het soort inkomensgenererende activiteiten waarin ze actief zijn, is de handel- en dienstensector (49,5%) overheersend. In de nijverheid en huisindustrie (24,5%) zijn de kledingindustrie (8%) en de bamboe- en rotanbewerking (4,8%) de belangrijkste arbeidsterreinen. Tangerang staat van oudsher bekend om zijn bamboe- en rotan nijverheid. In meerderheid gaat het om werkzaamheden die vrouwen in of dichtbij huis kunnen uitoefenen. Dit komt overeen met het beeld uit de literatuur: een oververtegenwoordiging van vrouwen in de zogenaamde informele sector, vooral in diensten en handel en in kleding en textiel (Berger, 1989:1021).

## Het belang van inkomen voor vrouwen

De Engelse sociologe Celia Mather die begin jaren tachtig onderzoek deed naar de positie van vrouwen in Tangerang concludeert dat "*much of women's income, in spite of its 'secondary' label, is spent on necessary daily living expenses [...] especially those of the children. By contrast, men's contribution to the households, though believed primary and obligatory according to Islam and secular law, is in practice discretionary and, according to many women interviewed, not to be relied upon*" (Mather, 1985:160). Duidelijke taal. In een andere publikatie zegt Safilios-Rothschild over de rol van het gezin in ontwikkelingsprocessen dat in arme gezinnen zoveel mogelijk gezinsleden werken omdat één inkomen niet voldoende is. Diversificatie en spreiding van risico is in het algemeen een strategie van de armen is en dus ook van arme huishoudens. Safilios-Rothschild geeft voorts het belang aan van het opsplitsen van inkomens van huishoudens in de verschillende componenten om te zien wie hoeveel bijdraagt en waar die bijdrage voor gebruikt wordt. Uit onderzoek in Kerala (India) is bijvoorbeeld gebleken dat er een directe samenhang bestaat tussen het aandeel van de moeder in het huishoudinkomen en de kwaliteit van de voeding van het gezin (Safilios-Rothschild, 1984: 50).

Een allereerste belang dat arme vrouwen hebben bij eigen economische activiteiten is dus overleven, van henzelf en hun gezin. Ze kunnen er niet op vertrouwen dat het inkomen van de echtgenoot - de officiële kostwinner en hoofd van het huishouden - voldoende zal zijn. Soms wel, maar vaker niet. Hoewel in tegenspraak met heersende normen en ideologie blijkt het inkomen van vrouwen onmisbaar te zijn voor arme gezinnen. In het onderzoek bleek de bijdrage van de vrouwelijke respondenten aan het huishoudinkomen in 39% van de gevallen 50% of meer te zijn. Als je er

de 6% vrouwelijke huishoudhoofden in onze steekproef aftrekt, wordt dus in 1/3 van de gevallen de man als huishoudhoofd en kostwinner aangemerkt, terwijl de vrouw het grootste deel van het huishoudinkomen inbrengt. Het belang van economische activiteiten voor vrouwen met een gezin is uiteraard primair als het gaat om vrouwelijke huishoudhoofden, geschat op 13% in Indonesië (Mayling Oey-Gardiner & Soedarti Surbakti, 1991).
Eigen inkomen van vrouwen wordt ook van belang geacht voor hun zelfvertrouwen en voor hun status en machtspositie in het gezin. Uit de resultaten van projecten ter ondersteuning van inkomensgenererende activiteiten van vrouwen blijkt dat dergelijke projecten het zelfvertrouwen van vrouwen en hun status in het huishouden verhogen (Berger, 1989: 1018). Safilios-Rothschild waarschuwt echter wel voor de aanname dat inkomen van vrouwen zonder meer tot grotere zeggenschap en autonomie binnen de huishouding leidt. Onderzoek wijst uit dat in arme gezinnen een grotere bijdrage van vrouwen aan het huishoudinkomen door mannen als bedreigend voor hun positie en gezag als kostwinner kan worden ervaren (Safilios-Rothschild, 1990).
Die arme gezinnen waren nu juist de doelgroep van het project. In het onderzoek zegt ongeveer de helft van de respondenten dat de directe omgeving, met name de echtgenoot, positief ten opzichte van hun activiteiten staat en er zelfs trots op is, terwijl de andere helft zegt dat het geen verschil maakt. In het project kregen we af en toe met problemen van tegenwerking van de echtgenoot te maken, die gelukkig met de nodige tact konden worden opgelost. Een kleine groep vrouwen in het onderzoek (11%) zegt voor de beschikking over het eigen verdiende inkomen afhankelijk te zijn van de echtgenoot.
Tweederde van de respondenten zegt dat deelname in het project op verschillende punten een belangrijke positieve ervaring voor ze was. Ook uit de antwoorden op andere vragen spreekt een toegenomen zelfvertrouwen en tevredenheid over de verbreding van de sociale horizon als gevolg van participatie in het project. De groep die de projectactiviteiten als positief voor zichzelf ervaart, is dus beduidend groter dan de groep die verbetering van sociale status als gevolg van projectactiviteiten rapporteert.

## De rol van krediet

Het probleem van de kredietbehoefte van arme vrouwen voor wie economische activiteiten van levensbelang zijn, is dat die behoefte te klein is om voor banken interessant te zijn en te groot om zelf in te kunnen voorzien. Van oudsher zijn er verschillende inheemse instituties waar een beroep op gedaan kan worden. Informele kredietorganisaties, in de literatuur *ROSCA*'s (*rotating credit and savings association)* genoemd, kan men in veel ontwikkelingslanden aantreffen. In Indonesië wordt zo'n organisatie een *arisan* genoemd. Het basisprincipe is eenvouding. De leden van de organisatie betalen inleggeld en gedurende een ronde die net zoveel bijeenkomsten telt als er leden zijn, wordt elke bijeenkomst één persoon bepaald (meestal door loting) die de pot mee naar huis mag nemen. Verschillende in het project participerende groepen hadden al een *arisan*. *Arisans* vind je in alle geledingen van de maatschappij en het zijn met name vrouwen die ze opzetten en er aan meedoen. In een vroege beschrijving van de *arisan* van de socioloog Clifford Geertz wordt dit laatste aspect niet vermeld (Geertz, 1962). Het *gender* perspectief was toen nog niet

uitgevonden! Voor arme vrouwen zijn *arisans* een mogelijkheid om te sparen. Als kredietvoorziening is de *arisan* eigenlijk niet geschikt, omdat je nooit weet wanneer je de pot zult winnen. Kleine handelaarsters zijn vooral aangewezen op geldschieters die op de markten en in de dorpen meer of minder georganiseerd opereren. Stel dat een handelaarster 60.000 *rupiah* (ongeveer *f* 60) nodig heeft om voorraden in te kopen. Ze kan dan een lening krijgen die in 30 dagen afgelost moet worden. Gedurende de aflossingsperiode komt er dagelijks iemand langs om 2500 *rupiah* op te halen. Na 30 dagen heeft ze dan 75.000 *rupiah* betaald, 40% meer dan dat ze geleend had (Back-up Visit Report, 1990). Kapitaal is duur, dat blijkt. Vrouwen die werken in agrarische produktie of huisindustrie krijgen vaak een voorschot of grondstoffen in natura van lokale opkopers (*tengkulak*), tegen een percentage (soms wel 50%) van de opbrengst.

In de afgelopen jaren werden door de Indonesische overheid via de *BRI* verschillende kredietprogramma's ingesteld om tegemoet te komen aan de kredietbehoefte van kleine ondernemers, handelaars en boeren (Moll, 1989:35-36). De praktijk wees echter uit dat het voor vrouwen moeilijk bleef om hiervan te profiteren. Ze hebben meestal geen onderpand (*collateral*) op hun naam staan. Bovendien vormt de administratieve rompslomp een obstakel voor vrouwen met weinig of geen scholing.

Er is dus specifiek bij vrouwelijke ondernemers een duidelijke behoefte aan makkelijk beschikbaar en flexibel krediet van geringe omvang. De kredietcomponent van het project voorzag in die behoefte via de groepen. Een *collateral* werd niet gevraagd. De groep fungeerde als garantie. In een artikel over krediet voor vrouwen wordt hierover het volgende gezegd: "*Women's participation tends to be significantly higher in projects utilizing the solidarity group mechanism" [...] "The solidarity group provides a character-based substitute for collateral, an innovative feature that sets them apart from conventional banks*" (Berger, 1989:1025). Investeren in de cohesie en organisatie van de groepen was dan ook een belangrijk onderdeel van de projectactiviteiten. Daarnaast hadden de groepen, hoe autonoom ze overigens ook waren, zich te houden aan een aantal regels. Zoals een verplichte inleg bij het toetreden tot de groep die pas bij uittreden uit de groep weer opgenomen mocht worden en een renteheffing van 3% per maand. Dat lijkt veel, maar is dat niet vergeleken bij de percentages van de geldschieters en de *tengkulak*. Tevens werd een maandelijkse spaarbijdrage verplicht gesteld. De looptijden van de leningen varieerden van twee weken tot tien maanden, de bedragen van *f* 50 tot *f* 400.

De resultaten waren positief. Er waren slechts weinig wanbetalers en in de meeste gevallen konden de problemen door de groep worden opgelost. Van de aan het eind van het project draaiende 180 groepen moest er in drie door de projectleiding worden ingegrepen wegens wanbeheer. Uit de literatuur blijkt dat kredietprojecten voor vrouwen hebben aangetoond dat vrouwen betrouwbare leners zijn (zie b.v. Berger, 1989:1018).

## De betekenis voor gezinnen en huishoudens

De onderzoeksresultaten bevestigden in grote lijnen het beeld zoals dat uit de literatuur naar voren komt. Er kwamen echter ook enkele onverwachte zaken aan het licht. In bijna 80% van de gevallen zeiden de respondenten dat de lening positieve gevolgen voor hun inkomen had. Dit percentage bleek hoger bij hogere leningen en lager bij lagere leningen. In bijna een derde van de gevallen was er sprake van een

verhoging van het inkomen van 50% of meer als gevolg van de met de lening ondernomen economische activiteiten. Zoals te verwachten op basis van de literatuur (zie b.v. Lyon, 1991:188) en gezien de marginale economische positie van de huishoudens in het onderzoek, besteedde een grote groep vrouwen (31%) het extra gegenereerde inkomen aan huishouden, gezin en kinderen. Zo komt dit inkomen met name het dagelijks menu en het gezinswelzijn ten goede. 16 % van de respondenten houdt het extra inkomen apart om schoolgeld voor de kinderen van te betalen en bijna 10% legt het opzij om te sparen en een appeltje voor de dorst te hebben. Uit dit laatste spreekt de behoefte aan sociaal-economische zekerheid op langere termijn. Wat verrassend was is dat 37% zei het extra gegenereerde inkomen vooral te gebruiken om weer in het eigen bedrijf te investeren. Gezien de economische druk waar deze huishoudens onder staan is dit een hoog percentage. Zeker, herinvestering van winst getuigt van goed ondernemerschap. Maar we hebben het hier over marginale bedrijfjes en marginale huishoudens die bovendien overlappen. Herinvestering in het bedrijf betekent in zulke gevallen uitstel van de vervulling van reële behoeften van huishouden en gezin. Het betreft hier het soort microbedrijven waarvan Berger in haar artikel zegt dat ze krediet nodig hebben als werkkapitaal om zich een veilige marktpositie te verwerven (Berger 1989:1022). Hoewel niet te bewijzen wegens onvoldoende differentiatie in de onderzoeksgegevens, wijzen de onderzoeksresultaten inderdaad in deze richting.

De bereidheid tot sparen bevestigt de wens tot het veilig stellen van inkomen voor de toekomst, zoals ook bleek uit de antwoorden op vragen over de ervaringen met de bank. De meeste respondenten waren, na hun eerste kennismaking met de *BRI* vooral geïnteresseerd in de mogelijkheden om via de bank te sparen, minder in de mogelijkheden om te lenen. Dat laatste vooral omdat ze denken daar toch niet in aanmerking voor te komen.

De investeringsbereidheid van deze vrouwelijke micro-ondernemers toont echter ook aan dat ze als ondernemer en individu serieus genomen moeten worden. Een ander onderzoeksresultaat bevestigt het belang van vrouwen niet alleen als huisvrouwen en moeders te zien - altijd in de weer voor het welzijn van hun gezin - maar ook als individuen. In de antwoorden op de vraag naar de voordelen van gezinsplanning noemt slechts een minderheid het argument van het welzijn van het gezin. In de meerderheid van de antwoorden ligt de nadruk op de lastenverlichting en de grotere mogelijkheden en mobiliteit voor de vrouw bij het toepassen van geboortenbeperking. Gevraagd naar hun toekomstverwachtingen zegt 42% van de vrouwen in de toekomst hun bedrijfje te willen uitbouwen of een nieuw bedrijf te willen starten. Anderen zeggen in de toekomst een pelgrimage naar Mekka te willen maken of in het algemeen een nuttige rol in de maatschappij te willen vervullen. Voor zover uit deze onderzoeksresultaten blijkt, is de toenemende bijdrage van de vrouw aan het huishoudinkomen als gevolg van uitbreiding van haar economische activiteiten niet of nauwelijks van invloed op de taakverdeling binnen het huishouden. De meeste mannen waren wel bereid op de kinderen te passen als hun echtgenote een groepsbijeenkomst moest bezoeken, maar veel verder dan dat ging het niet. Dat mannen in zo'n situatie in het algemeen niet geneigd zijn (meer) huishoudelijk werk op zich te nemen blijkt ook uit de literatuur (Lyon, 1991:190). Verrassend was echter dat een aantal vrouwen spontaan zeiden niet te willen dat hun man zich meer met de huishoudvoering zou bemoeien. Dat bleef tenslotte hun verantwoordelijkheid als

huisvrouw, echtgenote en moeder. Of hier sprake is van een zich schikken naar heersende normen (het *ibu*-rol model), danwel van een bewuste strategie om de uit inkomen gewonnen macht niet ten koste te laten gaan van de gevestigde machtsbasis, kan uit de onderzoeksresultaten niet worden opgemaakt. Het zou interessant zijn om in toekomstig onderzoek aan dit punt aandacht te besteden.

## Conclusies

Uit het onderzoek blijkt dat het de moeite waard is in vrouwen te investeren, ook in arme vrouwen. De tweede conclusie is dat ondernemende huisvrouwen en moeders vooral ondernemers blijken te zijn, gericht op stabilisering, continuering en uitbreiding van hun bedrijf, hoe klein ook. Projecten en maatregelen op het terrein van inkomensgenererende activiteiten van vrouwen dienen dan ook op versterking van hun ondernemerschap gericht te zijn. Als het gaat om mannen is dat vanzelfsprekend, als het gaat om vrouwen - ten onrechte - niet. Voorts blijkt úit het onderzoek dat, in overeenstemming met het beeld dat uit de literatuur naar voren komt, gezinnen en huishoudens van arme vrouwen alle belang bij de economische activiteiten van deze vrouwen hebben en dat hun bijdrage aan het huishoudinkomen substantieel is. Tot slot past een vraagteken bij het concept huishoudstrategieën. In het Engels zou het bezwaar van reïficatie van het huishouden in dit concept - alleen personen kunnen immers strategieën bedenken en uitvoeren - worden ondervangen door te spreken van *householding strategies* in plaats van *household strategies*. De terughoudendheid van een aantal vrouwen in het onderzoek om hun echtgenoten op het terrein van de huishoudvoering toe te laten zou onderdeel kunnen zijn van hun *householding strategy*. Het gaat hier dus niet om de strategie van het huishouden, maar om huishouding als strategie.

**Literatuur**


Back-up Visit Report (1990), *Project Income Generating Activities for Family Planning Acceptor Groups, West Java. Economical Aspects III.* Jakarta: NFPCB/BKKBN & Agro Vision Holland.

Berger, Marguerite (1989), *Giving Women Credit: The Strengths and Limitations of Credit as a Tool for Alleviating Poverty*, World Development, Vol.17, no.7, pp.1017-1032.

Buvinic, Marya (1989), *Investing in Poor Women: The Psychology of Donor Support*, World Development, Vol. 17, no.7, pp.1045-1057.

Djajadiningrat-Nieuwenhuis, Madelon (1992), *Ibuïsm and Priyayization: Path to Power?*, in Elsbeth Locher-Scholten & Anke Niehof (eds.) Indonesian Women in Focus. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 127. Leiden: KITLV Press. 2e druk.

Geertz, Clifford (1962), *The Rotating Credit association: A "Middle Rung" in Development*, Economic Development and Cultural Change, Vol.10, pp.241-264.

Lyon, Joy (1991), *Money and Power: Evaluating Income Generating Projects for Women*, in Nanneke Redclift & M. Thea Sinclair (eds.) Working women. International perspectives on labour and gender ideology. London/New York: Routledge.

Mather, Celia (1985), *'Rather than make trouble, it's better to leave': Behind the Lack of Industrial Strife in the Tangerang Region of West Java*, in Haleh Afshar (ed.) Women, Work and Ideology in the Third World. London & New York: Tavistock Publications.

Moll, H.A.J. (1989), *Farmers and Finance: experience with institutional savings and credit in West Java.* Wageningen: Wageningen Agricultural University.

Niehof, Anke (1985), *Women and Fertility in Madura*, Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.

Niehof, Anke (1991), *Economische ondersteuning van vrouwengroepen in het kader van het Family Planning Programma in West Java, Indonesië*, in Hans Claessen et al. (eds.) Het Kweekbed Ontkiemd. Opstellen aangeboden aan Els Postel. Leiden: Faculteit der Sociale Wetenschappen.

Nystuen John & Mary Judd (1986), *Evaluation of the East Java Community-Level Income Generating Program of the National Family Planning Coordinating Board*. Jakarta: BKKBN & USAID.

Oey-Gardiner, Mayling & Soedarti Surbakti (1991), *Strategi Kehidupan Wanita Kepala Rumahtangga*. Jakarta: Biro Pusat Statistik.

Report Impact Survey I (1991), *Project Income Generating Activities for Family Planning Acceptor Groups, West Java. Demographic, Family Planning and Child Health Indicators of the Project Area*. Jakarta: NFPCB/BKKBN & Agro Vision Holland.

Report Impact Survey III (1991), *Project Income Generating Activities for Family Planning Acceptor Groups, West Java. Profile of the Members of the First and Second Batch Groups*. Jakarta: NFPCB/BKKBN & Agro Vision Holland.

Safilios-Rothschild, C. (1984), *The Role of the Family in Development*, in Sue Ellen M. Carlton, Women in Third World Development. Boulder & London: Westview Press.

Safilios-Rothschild, C. (1990), *Socio-Economic Determinants of the Outcomes of Women's Income-Generation in Developing Countries*, in Sharon Stichter & Jane L. Parpart (eds.) Women, Employment and the Family in the International Division of Labour. London: MacMillan Press.